

Василь Купрійчук,
доктор наук з державного управління, професор,
провідний науковий співробітник відділу екранної культури та інформаціоналізму
Інституту культурології НАМУ
(Київ)
kvm1968@ukr.net

УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Життя людини і груп людей неможливо уявити поза ідентифікаційними системами, ідентичностями. Як колективна істота людина усвідомлює сенс свого існування, свою самобутність лише серед подібних собі. Так само група не існує без усвідомлення своєї групової специфіки, своєї ідентичності.

Англійське слово Identity («ідентичність»), власне, і означає результат усвідомлення індивідом належності до певної групи, спільноти людей. Найчастіше під ідентичністю розуміють сукупність специфічних рис, які характеризують певну групу людей і на підставі

яких окремі індивіди відносять себе до цієї групи. Зокрема, знаний британський соціолог Е. Гіденс у зміст поняття «ідентичність» вкладає «особливі риси характеру особи або групи», зазначаючи при цьому, що «ідентичність як особи, так і групи, значною мірою диктуються соціальними знаками», одним з найважливіших з яких є їхнє власне ім'я [15, с. 663].

Таким чином, соціальність ідентичності визначається тим, що остання є невіддільною від груп і спільнот, від взаємодії людей в групах і спільнотах, а також від взаємодії індивідів, які належать до різних групових об'єднань. З іншого боку, жодна група чи спільнота, як і окремих індивід, не можуть існувати поза культурою. У даному випадку йдеться, насамперед, про соціологічне розуміння культури як сукупності значень, цінностей і норм, якими керуються люди в процесі своєї взаємодії та свого співжиття. Саме тому, на думку провідних українських соціологів, яку ми цілком поділяємо, «ідентичність є не просто соціальним феноменом чи соціальним продуктом, а більш складним соціокультурним утворенням, в якому наявні, взаємодіють і розрізняються його особистісні, культурні та соціальні компоненти» [16, с. 11].

Навряд чи є потреба у розлогіму обґрунтуванні тези про те, що кожний свідомий громадянин своєї держави, а тим більше – управлінець, повинен чітко з'ясувати для себе усі аспекти, пов'язані з сутністю та функціями ідентичностей, особливо національної ідентичності й не плутати її з етнічною ідентичністю. Етнічна ідентичність – атрибут етнічної спільноти (етнічної нації), національна ідентичність – інтегральна характеристика політичної спільноти (політичної нації) [12]. Для України не менш актуально, ніж для Англії, звучать слова видатного британського соціолога й етнополітолога Е. Сміта про те, що добір політичних функціонерів, регуляція політичної діяльності, вибори урядів мають спиратися «на критерії національного інтересу», який відображає національну волю та національну ідентичність даного населення [9, с. 25].

У суспільствах, що сформувалися як поліетнічні нації і тривалий час існують як національні держави, національна самоідентифікація, по суті, є національно-державною самоідентифікацією. Таке відчуття мають представники усіх етнічних спільнот, що проживають у певній національній державі і є її громадянами. Вони виявляють патріотизм і зберігають вірність інтересам своєї національної держави. Таким чином, тут співіснують, хоч і не завжди безконфліктно, національна й етнічна ідентичність.

Провідні національні держави світу, передусім західні, пройшли у своєму розвитку досить тривалий час, поки досягли необхідного рівня національної ідентичності своїх суспільств і сформували політичні нації, здатні ефективно реалізувати власні національні інтереси. Україна лише перебуває на цьому складному шляху, переможно подолати який можна лише одночасно з повноцінним утвердженням в українському суспільстві національної ідентичності. Не випадково, «виходячи із тези про Україну як частину Росії і мріючи про реванш, російські імпершовіністи вважають головним не час повернення України в лоно Росії, а факт її повернення назавжди. Реально це можливо лише у спосіб знищення української ідентичності як на рівні окремої особистості, та і на рівні української нації...» [12].

Україна увійшла у нове тисячоліття незалежною державою, що активізувало необхідність вирішення основних проблем, в числі яких й формування власної національної ідентичності, яка є обов'язковою умовою для здійснення суспільно необхідних реформ та модернізації держави з метою її подальшого утвердження як політичної спільноти на шляху демократичного розвитку. Становлення дієвого громадянського суспільства в Україні, її рівноправне входження в міжнародний політичний простір є можливим лише за умови

формування загальнонаціональної ідентичності, що є запорукою і гарантією стабільності та безпеки Української держави [1].

Не викликає сумніву взаємообумовленість зв'язку державотворчих процесів та національного самовизначення. Незалежна держава в сучасних умовах постає вагомим чинником конструювання спільного ідентифікаційного простору, де вона має бути не тільки «модератором» суспільних перетворень, а й активним учасником об'єднавчих процесів українського суспільства, інструментами якої є механізми та напрями державних практик. Тому, саме цей аспект набуває особливої актуальності в державному управлінні.

Отже, консолідуючою засадою будь-якого суспільства, у тому числі України, є загальнонаціональна ідентичність – ототожнення людини з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Причому йдеться про прийняття цієї ідентичності не лише на суто раціональному рівні, а й на емоційному, семантико-міфологічному [2].

Національна ідентичність є однією із колективних ідентичностей, яка не може бути вродженою, тобто притаманною індивіду. Вона може формуватися, змінюватися та зникати під впливом різноманітних політичних, економічних і соціокультурних чинників. Особливо це стосується епохи глобалізації. Вхідження держав до складу наднаціональних утворень супроводжується поступовою зміною структури та ієрархії колективних ідентичностей, корекцією ціннісних і світоглядних установок людей, зміною знакових і смислових систем, зрушеннями на осі координат «свій – чужий – співвітчизник – брат» тощо [3, с. 178].

Національна ідентичність вважається природною, загальною і найбільш стабільною підставою соціальності. Відтак, національна ідентичність спирається, на відміну від етнічної, на свідомий вибір і залежить від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації (особою, етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських, політичних цінностей, що є вторинними щодо тих цінностей, які лежать в основі етнічної ідентифікації і які є, як правило, сталими, незмінними. Раціональний вибір при цьому може послуговуватися переосмисленими (в сенсі ідентифікаційних можливостей) культурними ідентитетами [4, с. 18-19].

Учені виокремлюють п'ять найважливіших джерел національної ідентичності (ідентитетів нації):

1) людські переконання, оскільки нація існує, якщо її члени визнають один одного як співвітчизників, а їхні спільні характеристики схожі і вони прагнуть продовжувати співіснування;

1) спільне історичне минуле (причому як перемоги, так і поразки), а також спільні обов'язки та уявлення про спільне майбутнє;

3) спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дієва ідентичність;

4) постійне проживання в одній країні, спільна батьківщина, держава;

5) спільні характеристики, що об'єднуються поняттям «національного характеру», спільної культури та спільних політичних принципів (демократія, верховенство закону тощо) [5, с. 219].

Національна ідентичність – це сукупність ідей, поглядів та уявлень щодо інтересів своєї нації, засобів і шляхів забезпечення цих інтересів. Вона характеризується почуттям належності й відданості людей певній нації. Сутність цього поняття – складне переплетення вроджених і набутих рис, міфологізованих уявлень і реальних образів. Національна ідентичність ґрунтується на певній системі рис – расових, культурних, психологічних (антропологічний

тип, мова, релігійні вірування, традиційна обрядовість, звичаї) [6, с. 142].

Як зазначав С. Гантінгтон, відчуття національної ідентичності може наростати та послаблюватися під впливом зовнішньої загрози, а ось сутність цієї ідентичності підвладна ваганням значно менше; вона формується набагато повільніше за характерні особливості того чи іншого народу, складається з багатьох соціальних, економічних і політичних трендів, що часто конфліктують між собою [3, с. 178].

Одновимірний погляд на національну ідентичність як на набір постійних рис та ознак неприпустимий, оскільки дає неправильне розуміння цього динамічного феномена. Загальнонаціональна ідентичність за своєю суттю багатовимірна. Вона може охоплювати, але не скасовувати етнічну, культурну, професійну, статеву та інші види ідентичності. У той же час національна ідентичність може співіснувати з наднаціональною ідентичністю (європейською чи космополітичною).

Національна ідентичність з-поміж усіх інших колективних ідентичностей є найбільш інтеграційною, такою, що чітко «вписує» індивіда в ту чи іншу національну спільноту. Інші типи колективної ідентичності – класова, родова, етнічна, релігійна – можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею [7, с. 45]. Так, М. Бердяєв зазначав, що почувачи себе громадянином світу, людина не втрачає національного почуття, позаяк до космічного, всесвітнього життя людина долучається завдяки життю національному [1].

Як вважає британський професор Монтсеррат Гібернау, національна ідентичність неоціненна для індивідів, бо забезпечує їм чуття гідності, незважаючи на їх клас, стать, досягнення, статус і вік. Належачи до своєї нації, індивіди ідентифікують себе з нею і певною мірою вважають досягнення інших представників своєї нації за власні. Саме завдяки ідентифікації з нацією скінченне життя індивідів трансцендується, а націю починають шанувати, наче вищу цінність [8, с. 222].

Отже, національна ідентичність – це домінуюча у системі колективних ідентичностей, оскільки інші типи ідентичностей можуть накладатися або поєднуватися із нею. Вона є здатністю особистості чи групи ототожнювати себе з великою національною спільнотою, її символами та цінностями, історією та культурою, державними інституціями, національними інтересами.

Найголовнішими рисами національної ідентичності за Е. Д. Смітом є: історична територія, або рідний край; спільні міфи та історична пам'ять; спільна масова, громадська культура; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [9, с. 23].

На наш погляд, не менш важливою рисою національної ідентичності є мова людини. На прикладі результатів дослідження некомерційної організації Pew Research Center (Вашингтон, США) видно, що головна ознака національної ідентичності – мова, якою людина розмовляє [10].

Зважаючи на унікальність місця й ролі української мови в житті українського суспільства та національному державотворенні, а особливо підчас повномасштабного вторгнення Росії на територію суверенної незалежної України, можна стверджувати, що українська мова виступає ключовим чинником консолідації українського суспільства навколо національних і європейських цінностей, державного суверенітету та єдиного бачення спільного майбутнього [11, с. 1030].

Національна ідентичність є динамічною в історичному та соціальному сенсі категорією. Вона, як зазначає Т. Кузьо, завжди перебуває у процесі зміни, адаптації та формування. І тому

її слід аналізувати і в історичній ретроспективі, й перспективі на майбутнє [13, с. 148].

Виділяють два основні типи національної ідентичності:

– західну, що є переважно громадянсько-національною ідентичністю, тобто характеризується також як ідентичність рівноправних громадян своєї держави. Це історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія [9, с. 16];

– східну, яка наближається радше до етнічної ідентичності, а її визначальною рисою є спільне походження та рідна культура.

В Україні на сьогоднішній день переважає східна модель національної ідентичності. Такі вчені, як Ернст Гелнер та Джек Снайдер пояснюють це недосконалістю, а подекуди й нерозвиненістю демократичних громадянських та владно-політичних інститутів.

Повністю погоджуємося з Н. Пелагешою, що українська національна ідентичність знаходиться на стадії становлення та проходить етап, який розвинені європейські держави-нації минули в період модерну. Для більшості з них він завершився створенням сталої національної ідентичності. Що стосується української ідентичності, то вона й досі є «незавершеним проектом» [3, с. 178].

Нині, на думку Л. Чупрія, цей процес в Україні стримується певним конфліктом ідентичностей, що спричинений:

а) проблемами у формуванні вітчизняної національної самосвідомості, пов'язаними з переходом від етнічного до соціально-політичного принципу її утвердження;

б) наявністю елементів пострадянської ідентичності;

в) досить сильними позиціями регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти [1].

Українська ідентичність «утримує» в собі суттєві відмінності уявлень про історичне минуле країни, які визначають сьогоднішній образ нації та держави і специфіку їх сприйняття громадянами.

Отже, зв'язок «держава – національна ідентичність» розкривається через діалектику суб'єктно-об'єктних відносин. Саме держава через систему державних органів об'єднує різні соціальні групи в єдиний соціум. Вона інтегрує населення інститутом громадянства, через відповідні механізми регулює відносини між етносами. Вона формалізує пріоритетні інтереси громадян, які не суперечать цінностям даної спільноти, обумовлює становлення такої політичної організації, якою власне, і є національна держава [12].

Як вказував В. Липинський, що без своєї власної суверенної державної організації не може бути нації. Власна держава – це «синонім влади власної аристократії», і як «не може бути нації без своєї власної національної аристократії», так «не може бути національної аристократії», а значить і нації, «без своєї власної держави». Тільки власною державою «може дана нація захистити свою власну матеріальну і духовну культуру від знищення її чужими націями». І тому «протиприродний розділ понять нація і держава». Відкидаючи «схоластичне одділення» нації від держави, Липинський вбачав початок нації як початок власної окремої державної організації активних елементів» серед даної пасивної маси на даній, «зайнятій цією масою, території» [14, с. 211].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чупрій Л. Формування української національної ідентичності – запорука єдності української нації. URL: <https://volianarodu.org.ua/uk/Strategiya-dlya-Ukrajiny/Formuvannya-ukrajinskoji>

natsionalnoji-identychnosti-zaporuka-yednosti-ukrajinskoji-natsiji.

2. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доп. – К. : Славутич-Дельфін, 2007. – С. 19.
3. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
4. Політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу: Наукова записка / Кресіна І.О. (керівник авт. кол.), Шемшученко Ю.С., Горбатенко В.П., Лойко Л.І., Кресін О.В., Стойко О.М. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 116 с.
5. Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності : навч. посібник / кол. авторів; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З. Е. Скринник. – К. : УБС НБУ, 2015. – 609 с.
6. Малий етнополітичний словник. – К., 2005. – 288 с.
7. Козловець М.А. Теоретичні засади дослідження формування української національної ідентичності / М. А. Козловець, Ю. І. Павлун // Філософія. – 2012. – № 2 (82). – С. 44-48.
8. Гібернау М. Ідентичність націй / М. Гібернау. – К. : Темпора, 2012. – 304 с.
9. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
10. Дослідження: головна ознака національної ідентичності – мова людини URL: <http://language-policy.info/2017/02/mova-oznaka-natsionalnoji-identychnosti/>. – Назва з екрана.
11. Аналітична доповідь до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/analit_dopovid_POSLANNYA
12. Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти: монографія / В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, Н. П. Ярош та ін.; за заг. ред. В. П. Трощинського. – Київ: НАДУ, 2018. – 256 с.
13. Kuzio T. The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition / T. Kuzio // Contemporary Politics. – Vol. 6. – No. 2 (June). – 2000. – P. 147-149.
14. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / Ред. Я. Пеленський. – Київ – Філадельфія: Інститут Східноєвропейських досліджень Національної академії наук України, 1995. – 470 с.
15. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. пер. О. Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
16. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – 346 с.